

KRYSTIAN HEFFNER

Politechnika Opolska
Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach

PRZESTRZEŃ WIEJSKA W POLSCE W PERSPEKTYWIE 2020

Abstract: Polish Rural Space up to 2020. Changes occurring up to 2020 in rural spatial structures cannot be of a revolutionary nature. On the one hand, there is the process of modernization and organization of rural areas being influenced by European funds and programmes, on the other, the economic growth leads to spontaneous investments and expansion of urban forms of development not only in the immediate vicinity of cities and towns, but also in remote and peripheral regions which, until recently, have been dominated by farming.

This paper presents the scenarios of rural space development up to 2020, relating them to the intensity and forms of farming done by inhabitants and users of rural areas. The main driving forces of the change which affect the structure of rural areas in a significant way will be generated by intensive urbanization and semi-urbanization processes, the phenomenon of gradual peripheralisation and loss of population, improvement of infrastructure and transport accessibility and the economic activation of the rural population as well as the degree of preservation of natural and cultural values of rural areas.

It is clearly indicated that rational development and use of rural areas will be one of the main challenges for the country.

Key words: Depopulation and peripheralisation of rural areas, forms of rural land development, lively investments in rural areas, rural areas conception, scattered land development regulation of suburbanization processes.

Wprowadzenie

Perspektywa 2020 r. nie jest przyszłością odległą, a więc i zmiany, jakie zachodzą i mogą zajść w strukturach przestrzennych wsi nie mogą mieć charakteru rewolucyjnego. Pod wpływem programów i środków europejskich zachodzi proces modernizacji i porządkowania przestrzeni obszarów wiejskich, jakkolwiek wzrost gospodarczy skutkuje żywiołowym inwestowaniem i rozszerzaniem się zurbanizowanych form zagospodarowania nie tylko w bezpośrednim otoczeniu metropolii i miast, ale również w regionach oddalonych, peryferyjnych i zdominowanych do niedawna przez rolnictwo.

Konstruując i opisując wizję przyszłości struktury społeczno-gospodarczej i polityczno-terytorialnej, jaką jest Polska, przede wszystkim trzeba zdecydować, czy jest to wizja kraju, jakim miałby on być w wyobrażeniu autora (w pewnym sensie wyidealizowany obraz stanu w zakresie rozważanego problemu), czy raczej wizja, jakim najprawdopodobniej będzie, jeśli istniejące i rozpoznane trendy społeczne, gospodarcze i przestrzenne dadzą określony efekt i będą skutkowały dalszymi konsekwencjami. W formułowaniu wizji przestrzeni wiejskiej Polski skupiono się na drugim podejściu.

Wizje obszarów wiejskich, których horyzont czasu przekracza dekadę, stawiają zadanie sformułowania chociaż ogólnego zarysu takiego wyobrażenia polskiej wsi w rękach koncepcji niezwykle trudnych, gdyż obarczonych wysokim prawdopodobieństwem niezaistnienia. Natomiast przedstawiona wizja wsi polskiej w perspektywie roku 2020, nie odnosi się do wielu zagadnień natury społecznej lub gospodarczej, które oddziałują i będą oddziaływać na mieszkańców wsi oraz będą kształtować ich przyszłe zachowania. To od nich, mieszkańców i użytkowników, w znacznym stopniu będzie zależała struktura przestrzeni wiejskiej, intensywność i forma jej zagospodarowania, a także stopień zachowania walorów tak przyrodniczych, jak i kulturowych wsi.

1. Historyczne wizje rozwoju przestrzeni wiejskiej

Z wielu względów, warto też (ku przestrodze) mieć na uwadze wizje niektórych składowych systemu społeczno-gospodarczego Polski (m.in. systemu osadniczego, społeczeństwa, gospodarki, rolnictwa i obszarów wiejskich), które sformułowano wcześniej, również z kilkudziesięcioletnią perspektywą, ale często dla okresu po 2000 roku [por. przykładowo: *Prognozy rozwoju...* 1971; Heřman, Eberhardt 1973; Malisz 1984, s. 6-45].

Prognozy i wizje polskiej przestrzeni z lat 70. i wczesnych 80. zakładały, że zdecydowana większość ludności Polski już w pierwszej dekadzie 21. w. będzie mieszkać w miastach, głównie większych, a tysiące wsi i małych miast miało ulec likwidacji. Nieliczni rolnicy, po pełnym uspołecznieniu rolnictwa, mieli dojeżdżać z obszarów podmiejskich do pracy w wielkotowarowych gospodarstwach rolnych na zreorganizowanych terenach po rolnictwie indywidualnym [Malisz 1971]. Zakładając realizację modelu modernizacji rolnictwa, opartą na wielkotowarowych i uspołecznionych gospodarstwach rolnych o dużej powierzchni, radykalna redukcja zatrudnienia w sektorze rolnym musiała łączyć się z dramatyczną zmianą struktury osiedli wiejskich i obsługujących je małych miast. Nie ulegało wątpliwości, że skutkiem tych zmian musiałoby być znaczne zmniejszenie liczby osiedli wiejskich i najmniejszych miast¹. Odejście od

---

¹ Model reorganizacji wsi na podstawie zmniejszenia liczby gospodarstw i ich dalszego uspołecznienia w znacznym stopniu wdrożono w Rumunii w latach 70. i 80. [por. Drobek, Heffner 1994, s. 19-31].

własności chłopskiej i przejście do systemu pracy najemnej, w konsekwencji „odrywało” dotychczasowych mieszkańców wsi od miejsc zamieszkania i prowadziło do ich przesunięcia w kierunku większych miast.

Uprzemysłowienie i „uspołecznienie” rolnictwa zaowocowało silnym przyspieszeniem procesów urbanizacyjnych oraz pogłębieniem dychotomii miasto – wieś. Wraz z załamaniem się systemu socjalistycznego, koncepcje zmian w strukturze obszarów wiejskich idące w kierunku społecznej własności ziemi wraz z konsekwencjami zostały całkowicie zarzucone. Jeśli dochodzi do zmian strukturalnych w przestrzeni wiejskiej, to z zupełnie odmiennych powodów.

W latach 70. zakładano, że postępująca szybko urbanizacja zaowocuje zintegrowanymi zespołami osadniczymi opartymi na dużych miastach, które będą wzajemnie silnie powiązane społecznie i gospodarczo, głównie wzdłuż najważniejszych łączących je ciągów komunikacyjnych. Rozwój aglomeracji miejskich miał postępować stopniowo przez wchłanianie otaczających je małych miast i urbanizację wsi. W efekcie przewidywano ukształtowanie się systemu węzłowo-pasmowego o policentrycznym charakterze, opartego na aglomeracjach miejsko-przemysłowych. Scenariusz zagospodarowania przestrzeni na podstawie szybkiej urbanizacji obszarów wiejskich w zewnętrznych strefach większych miast w dużym stopniu zrealizował się, chociaż wyznaczone wówczas zasięgi aglomeracji miejskich okazały się zbyt szerokie. Jednak w układzie regionalnym, głównie we wschodniej i północnej Polsce, gdzie duże ośrodki rozwinęły się w znacznie większym niż zakładano stopniu, nastąpiły procesy wyludniania się wsi w ich szerokim otoczeniu [por. Eberhardt 1989; Stasiak 1992, s. 7-22]. Jednocześnie, dające o sobie znać, wyczerpywanie się potencjału demograficznego w skali krajowej, jak i w odniesieniu do obszarów wiejskich, co spowolniło wzrost stref zewnętrznych większości dużych i średnich aglomeracji miejskich (strefy suburbanizacji). W latach 80. wszystkie te nawarstwiający się problemy, związane z koniecznością zahamowania negatywnych zjawisk społecznych i ekonomicznych na wsi, skutkowały powrotem do koncepcji koncentracji czynników rozwoju w wybranych, bardziej dostępnych komunikacyjnie, lokalnych ośrodkach wiejskich (koncepcja wsi kluczowych) [zob. m.in. Drobek, Heffner 1992; Drobek, Heffner 1994, s. 19-31, zob. ryc. 1a Kępa, Polska Nowa Wieś, Suchy Bór, Tarnów Opolski].

W nowszych rozważaniach na temat przyszłych przemian na wsi, sformułowano cztery ogólne scenariusze rozwoju obszarów wiejskich. *Scenariusz – peryferyzacji*, w którym przyjmuje się, że w warunkach stagnacji gospodarczej, w rozwoju wsi priorytet będzie miała efektywność nad równością (czyli nad spójnością). *Scenariusz polaryzacji*, zakładający szybki wzrost gospodarczy kraju przy priorytecie efektywności nad równością, stanowi podstawę *KSRR 2010-2020*. Dwa dalsze scenariusze, to *strategia depresji*, opierająca się na preferowaniu wyrównywania poziomu rozwoju wsi przed efektywnością, przy stagnacji rozwoju gospodarczego oraz *strategia unifikacji* – przyjmująca dodatkowo wygenerowanie szybkiego rozwoju gospodarczego [Bański 2006, s. 125-129]. Zarówno polityka europejska w sferze rozwoju obszarów

wiejskich, jak i krajowe programy rozwoju preferują przedsięwzięcia, które prowadzą do przyspieszenia wzrostu społeczno-gospodarczego, a więc *de facto* sprzyjają wprowadzaniu w życie scenariusza polaryzacji, szczególnie w odniesieniu do obszarów wiejskich znajdujących się poza bezpośrednim wpływem większych aglomeracji miejskich. Zakłada się prowadzenie wielu działań, których nieuniknionym skutkiem nie tyle jest niwelowanie różnic w poziomie rozwoju wsi, ile postępujące różnicowanie się poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego oraz powstawanie relatywnie szerokich stref obszarów wiejskich opóźnionych i słabo korzystających z efektów wzrostu gospodarczego. Tego typu strefy wiejskie, często o niskiej dostępności będą się wyludniać, ze względu na utrzymujący się exodus młodych ludzi, preferujących łatwy dostęp do edukacji i liczących na poprawę warunków życia. Działania i przedsięwzięcia odwracające takie procesy są trudne do przeprowadzenia ze względów społecznych, kulturowych i ekonomicznych [więcej m.in. w: *EDORA...* 2011].

W przedstawionej wizji skoncentrowano się przede wszystkim na prognozie identyfikującej najważniejsze trendy w tych sferach, które – jak można sądzić – w największym stopniu wpływają i będą wpływać na kształtowanie się struktury funkcjonalnej i przestrzennej obszarów wiejskich. Ponadto, podjęto próbę wskazania tych form zagospodarowania wsi, które z największym prawdopodobieństwem będą dominować w nadchodzących dekadach na terenach wiejskich. W takim sensie zarysowano potencjalny obraz struktury przestrzennej polskiej wsi, jaki może ona przedstawiać w 2020 r. i późniejszych latach.

2. Główne procesy przestrzenne oddziałujące na obszary wiejskie zidentyfikowane w *Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*

Jeśli wybrać z dokumentów kierunkowych, dotyczących m.in. sterowania procesami przestrzennymi w Polsce, bezpośrednio i pośrednio odniesienia do procesów rozwoju na obszarach wiejskich, to praktycznie wszystkie prognozują dalszą koncentrację funkcji gospodarczych i społeczno-kulturowych w ośrodkach krajowych i europejskich, zlokalizowanych w podstawowej sieci ośrodków wzrostu. Odnosi się to również do postępującej intensyfikacji powiązań funkcjonalnych między metropoliami i ośrodkami regionalnymi, w których obszary wiejskie praktycznie nie uczestniczą, w każdym razie nie bezpośrednio [por. m.in. *Strategia Rozwoju Kraju ...; Narodowe Strategiczne Ramy...; Krajowa Strategia Rozwoju...2010*].

W perspektywie 2020, a szczególnie 2030 r., stabilizacja, a nawet powolny spadek zaludnienia Polski, będzie skutkować postępującą koncentracją ludności w najbardziej dynamicznych ośrodkach miejskich (metropoliach i centach regionalnych) rozumianych jako układy aglomeracyjne obejmujące również otaczające, zurbani-

zowane lub urbanizujące się obszary wiejskie. Przy braku wzrostu ludnościowego, konsekwencją będzie dalszy odpływ ludności z obszarów peryferyjnych, głównie wiejskich – obejmujących zarówno tereny z dominacją rolnictwa, jak i małe ośrodki miejskie. Tego typu dychotomia przestrzenna procesów rozwojowych wzmacnia presję na wsparcie procesów restrukturyzacyjnych i sanacyjnych w różnych skalach – krajowej (Polska Wschodnia, Polska Zachodnia, Pomorze Środkowe), regionalnej (Obszar Sudecki, Zachodnia Opolszczyzna) i lokalnej (duże miasta, obszary depopulacji).

W *Koncepcji* ocenia się jednak, że oprócz zagrożeń o charakterze społeczno-gospodarczym, możliwe są także znaczne korzyści, które mogą być efektem skutecznej polityki przestrzennej. Jej rolą ma być koordynacja terytorialnych oddziaływań innych polityk, głównie sektorowych, których z pewnością nie uda się włączyć do rozwiązań typu kompleksowego. Wśród korzyści wymienia się m.in. poszukiwanie na poziomie regionalnym i lokalnym możliwości nowego, odmiennego niż dotychczas, wykorzystania potencjałów rozwojowych i w konsekwencji zmianę dotychczasowej trajektorii rozwoju (co da szansę na tworzenie lepszych miejsc pracy) oraz zmniejszenie antropopresji na znacznych obszarach Polski, co z kolei powinno pozytywnie wpłynąć na środowisko przyrodnicze i jakość życia [*Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania...* 2011].

W takim kontekście znaczenie funduszy UE jest tym większe, im bardziej działają jako katalizator inicjatyw aktywizacyjnych na obszarach wiejskich, który mobilizuje do montażu środków prywatnych i publicznych, który skutkuje synergia i umożliwia osiągnięcie sukcesu. Poleganie jedynie na pomocy zewnętrznej, o czym świadczą liczne przykłady, prowadzi do długotrwałego, ale nieskutecznego wspomaganie obszarów wiejskich (np. przykłady z Grecji, byłego NRD, Włoch) [Słodowa-Hełpa 2009, s. 22-28].

3. Czynniki oddziałujące na formy zagospodarowania wsi

Truizmem jest stwierdzenie, że ogromna jest liczba czynników, które wpływają na powstające formy zagospodarowania wsi, jakkolwiek znaczenie procesów urbanizacyjnych i depopulacyjnych trudno przecenić. Niemniej jednak, przynajmniej kilka głównych przyczyn zmian warto wyliczyć i spróbować określić, jakie będzie ich oddziaływanie na kształt przestrzeni wiejskiej w perspektywie najbliższych dekad.

Wydaje się bardzo prawdopodobne, że w horyzoncie 2020-2030 podstawowe znaczenie będą miały już występujące w kraju ogólne trendy demograficzne, prowadzące się do stopniowego spadku zaludnienia Polski. Niewiele wskazuje również na to, że w tym czasie dojdzie do istotnego zmniejszenia odpływu zagranicznego ludności i napływu imigrantów spoza Polski o charakterze kompensacyjnym. Szczególnie gdy chodzi o obszary wiejskie trudno spodziewać się spadku odpływu migracyjnego za granicę i wzrostu napływu. Konsekwencją tych trendów będą głębokie prze-

kształcenia zarówno w sferze gospodarczej, jak i w zakresie stosunków społecznych, tak w mieście, jak i na wsi. Przy czym można sobie wyobrazić, że dla wielu obszarów wiejskich, szczególnie tych, które pozostaną peryferyjne komunikacyjnie, ekonomicznie i społecznie, model tzw. zamkniętego cyklu depopulacji wsi² może stać się rzeczywistością. Odpływ z obszarów wiejskich do miast dotyczy głównie stref peryferyjnych, zarówno w skali krajowej, jak i regionalnej (często również lokalnej) i kieruje się przede wszystkim do głównych aglomeracji miejskich, a w mniejszym stopniu do ośrodków regionalnych. W wyniku trendów tego typu w otoczeniu tych ostatnich, w tzw. strefach wewnętrznych pograniczy, ujawniają się negatywne procesy peryferyzacji obszarów wiejskich. Odpływ obejmuje tylko niektóre grupy wiekowe, głównie osoby starsze oraz najmłodszą grupę produkcyjną (uczący się, poszukujący pracy) [Findlay *et al.* 2001, s. 1-15; Mai, Schlomer 2007, s. 713-742]. W strefach oddziaływania dużych aglomeracji miejskich, a więc w znacznym stopniu zurbanizowanych, przepływy migracyjne będą miały raczej charakter wymiany ludności, o dodatnim dla stref wiejskich bilansie [Halfacree 2008, s. 479-495].

Dodatkowo, zmiany w strukturze własności ziemi na obszarach wiejskich w kierunku wzrostu sektora gospodarstw dużych i wzrostu liczby gospodarstw bardzo małych (związanych z gospodarstwami domowymi utrzymującymi się z pozarolniczych źródeł dochodów), również nie wpłyną na podtrzymanie dotychczasowego układu wiejskiej przestrzeni.

Wreszcie, ważnym czynnikiem oddziałującym na kształt i formy zagospodarowania wsi, będzie wzrost poziomu życia mieszkańców kraju i rosnąca świadomość znaczenia, jakie mają w tym kontekście walory środowiska przyrodniczego i krajobrazu kulturowego [Wilkin 2005, s. 9-14], chociaż słabe efekty procesów integracji środowisk wiejskich w strefach intensywnej urbanizacji oraz żywiłość wielu trendów sugerują, że struktura wiejskiego osadnictwa i formy krajobrazu mogą być niewiele lepsze niż w pierwszej dekadzie 21. w. [Kajdanek 2012].

Zmiany w zagospodarowaniu przestrzeni mają ścisły związek z gęstością zaludnienia i intensywnością działalności gospodarczej [EU-LUPA 2012], co oznacza, że główne znaczenie dla przebiegu tych zjawisk mają prognozy demograficzne dla Polski. Praktycznie wszystkie prognozy wskazują, że w połowie wieku populacja kraju wyraźnie zmniejszy się [Strzelecki 2011, s. 45-56].

---

² *Model zamkniętego kręgu depopulacji wsi*, to koncepcja, w której początkowy odpływ migracyjny znacznej części populacji (szczególnie z młodszych grup wiekowych) jakiegoś obszaru, skutkuje spadkiem popytu zarówno w sektorze usług, jak i produkcji. Pojawiają się ograniczenia i trudności rynkowe, w tym również na rynku pracy. W efekcie, uruchomiony odpływ migracyjny nie ustaje, prowadząc do stopniowego zmniejszania się potrzeb i związanego z nimi popytu. Przy braku interwencji, proces pogłębia negatywne zmiany, a ich pochodną są zjawiska depopulacyjne i ich skutek – zanik struktur osadniczych na rozległych obszarach wiejskich [por. m. in. Taylor 2001; Weiß 2002, s. 15-19].

Zmniejszenie liczby mieszkańców dotknie jednak w nierównym stopniu miasta i obszary wiejskie oraz będzie miało bardzo nierównomierny rozkład w układzie regionalnym. Dzisiejszy, ogólny trend wzrostowy na obszarach wiejskich stopniowo przejdzie w stagnację, a być może i spadek zaludnienia. Tylko obszary o szczególnej atrakcyjności osadniczej (otoczenie Warszawy oraz w mniejszym stopniu Krakowa, Gdańska i Wrocławia, a także strefa nadmorska, pojezierna i górską), będą cechować się wzrostem liczby mieszkańców, natomiast pozostałe obszary w większym lub mniejszym stopniu ulegną depopulacji.

Analiza przyszłych kierunków rozwoju obszarów wiejskich Polski powinna odbywać się z uwzględnieniem szerokiego kontekstu zmian w polityce rozwoju wsi realizowanej w obrębie unijnej Wspólnej Polityki Rolnej. Ogólne ramy tej polityki ulegały radykalnym przemianom, w następstwie zmieniających się uwarunkowań na płaszczyźnie gospodarczo- społecznej, a od lat 90. – także w sferze środowiskowej. Ten ostatni kontekst z czasem stawał się stopniowo coraz ważniejszy, aby po 2005 r. stać się główną składową kształtowania polityki wiejskiej, na równi z kwestiami ekonomicznymi oraz społeczno-kulturowymi.

W europejskiej wizji rozwoju wsi z pierwszej dekady lat 2000. wskazano grupę najbardziej istotnych wyzwań, mających swoje przełożenie na polityki krajowe i regionalne:

- gwałtowne przemiany demograficzne;
- presja urbanizacyjna w postaci rozrostu przedmieść;
- deagrariacja obszarów wiejskich;
- dążenie do wyrównywania poziomu i jakości życia między miastem a wsią oraz między terenami wiejskimi o charakterze rozwiniętym i peryferyjnym;
- sprostanie wyzwaniom klimatycznym zarówno w rolnictwie, jak i w szerszym kontekście wielofunkcyjnego i zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich [Budzisz-Szukala 2005; Hałasiewicz 2011].

W nadchodzących dekadach trudno sobie wyobrazić, aby któreś z powyższych wyzwań przestało mieć znaczenie w rozwoju obszarów wiejskich w Polsce, chociaż można przypuszczać, że wydatnie zmniejszy się presja urbanizacyjna i deagrariacyjna, a dążenie do wyrównywania poziomu i jakości życia będzie wzmocniać trendy rozwoju wsi i rolnictwa w kierunku wielofunkcyjnej struktury obszarów wiejskich³.

Strategie rozwoju społeczno-gospodarczego i przestrzennego, a także w ujęciach regionalnych, przygotowywane w kraju oraz strategie dla obszarów wiejskich z pierwszej dekady 21. w. stawiają za cel poprawę jakości życia na wsi oraz efektywne wykorzystanie zasobów i potencjałów obszarów wiejskich, w tym rolnictwa i rybactwa dla zrównoważonego rozwoju kraju⁴.

³ Może to konsekwencja ogólnego spadku zaludnienia, procesów reurbanizacji miast itd.

⁴ Rozwój obszarów wiejskich jest uwzględniany zarówno w *Strategii Rozwoju Kraju 2007-2015 (SRK)*, jak i *Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego 2014-2020. Regiony, miasta, obszary wiejskie (KSRR)*.

Wizja rozwoju obszarów wiejskich w Polsce zakłada, że już w 2020 r. wieś będzie atrakcyjnym miejscem zamieszkania, wypoczynku oraz prowadzenia działalności rolniczej i pozarolniczej. Te formy zagospodarowania przestrzeni i aktywności w sposób komplementarny przyczyniać się będą do wzrostu gospodarczego. **Z myślą o przyszłych pokoleniach** obszary wiejskie mają dostarczać dóbr publicznych oraz rynkowych zachowując unikalne walory przyrodnicze, krajobrazowe i kulturowe. Mieszkańcy wsi będą mieć **szeroki dostęp do wysokiej jakości edukacji, zatrudnienia, służby zdrowia, dóbr kultury i nauki**, narzędzi społeczeństwa informacyjnego i niezbędnej infrastruktury technicznej. Obszary wiejskie zachowają swój unikalny charakter dzięki zrównoważonemu rozwojowi konkurencyjnego rolnictwa i rybactwa.

Gdyby osiągnąć chociaż w jakiejś części elementy wizji, wskazane w opisie strategicznych dokumentów rozwoju, to w kolejnych dekadach, wysiłek rozwojowy na obszarach wiejskich powinien koncentrować się na podtrzymywaniu stanu zagospodarowania.

Formułowane w latach 2004-2012 strategie rozwoju kraju postulują, żeby *obszary wiejskie stały się dla mieszkańców Polski konkurencyjnym miejscem do zamieszkania i prowadzenia działalności gospodarczej*. Postuluje się, żeby polityka rozwojowa wobec obszarów wiejskich uwzględniała zarówno rolniczy, jak i pozarolniczy rozwój wsi. Wśród procesów określających trendy zmian na obszarach wiejskich wymienia się:

- rozwój przedsiębiorczości i aktywności pozarolniczej;
- wzrost konkurencyjności gospodarstw rolnych;
- rozwój i poprawa infrastruktury technicznej i społecznej na obszarach wiejskich;
- wzrost jakości kapitału ludzkiego oraz aktywizacja zawodowa mieszkańców wsi.

W powstających w latach 2000. strategiach rozwoju polskiej gospodarki i przestrzeni stwierdza się jednoznacznie, że Polska nie osiągnie spójności terytorialnej, jeśli polityki rozwojowe nie uwzględnią w większym stopniu *obszarów wiejskich*. *Częstokroć obszary wiejskie stanowią obszar marginalizacji gospodarczej, społecznej, edukacyjnej i kulturowej*. Podkreśla się również konieczność przeciwdziałania procesom marginalizacji wsi i wykorzystania tkwiącego tam potencjału rozwojowego, chociaż w kontekście forsowanej polityki rozwoju na podstawie struktur metropolitalnych nie można mieć pewności, jak dalece są to sformułowania werbalne. Procesy depopulacyjne i peryferyzacyjne, obejmujące względnie szerokie obszary wiejskie, zarówno w skali kraju, jak i regionów wymagają odpowiednio przygotowanych sposobów interwencji uwalniających potencjał wsi i właściwie adresowanych inicjatyw w sensie regionalnym, a nawet lokalnym.

4. Nowe formy zagospodarowania wsi

Już w perspektywie 2020 r. ogromną szansą dla obszarów wiejskich może być stopniowe przesunięcie w kierunku tzw. zielonej gospodarki. Aby odwrócić trendy

depupulacyjne, które dotyczą głównie obszary wiejskie o charakterze peryferyjnym lub trudnodostępne komunikacyjnie, na wsi musi pozostawać więcej ludzi młodych. Jednym z głównych czynników zatrzymujących tę grupę mieszkańców na wsi są trwałe miejsca pracy o różnicowanym charakterze tworzone w bliskim, łatwym do osiągnięcia, otoczeniu wsi lub sprzyjające aktywności i przedsiębiorczości warunki funkcjonowania młodych zasobów pracy w strefach wiejskich (*entrepreneurship milieu*, wiejska przedsiębiorczość itd). Warunki, które sprzyjają rozwojowi obszarów wiejskich, a więc i podtrzymywaniu ich struktury przestrzennej, to głównie:

- podtrzymywanie zróżnicowania obszarów wiejskich jako dobra ogólnego przynoszącego korzyści mieszkańcom i użytkownikom w skali kraju i Europy;
- wspieranie inicjatyw rozwijających wymianę gospodarczą i społeczno-kulturowe powiązania zewnętrzne obszarów wiejskich;
- rozpoznanie strategicznych możliwości i potencjalnych dziedzin rozwoju „zielonej gospodarki w skali regionalnej i lokalnej (pojęcie *inteligentnych specjalizacji*);
- wskazanie potencjalnych przedsięwzięć „zielonej gospodarki” szczególnie przydatnych na obszarach wiejskich (np. przetwarzanie biomasy, rolnictwo ekologiczne, energia odnawialna);
- wsparcie finansowe i administracyjne dla przedsiębiorców i osób rozpoczynających działalność gospodarczą;
- wsparcie dla przedsięwzięć gospodarczych i społecznych z obszarów wiejskich otwierających się na współdziałanie z sektorem badań i nauki;
- promowanie rozwoju kapitału ludzkiego i społecznego;
- integrowanie zagadnień związanych z ochroną środowiska z działalnością sektorów nierolniczych i upowszechnieniem się współczesnych standardów życia.

Zarówno w pierwszej dekadzie 21. w., jak i później obszary wiejskie dysponują ciągle znacznymi, wolnymi zasobami pracy. Świadczy o tym porównanie struktury zatrudnienia w gospodarstwach rolnych państw członkowskich Unii Europejskiej, wskazujące na utrzymujący się nadmiar zasobów pracy zaangażowanych w sektor rolny [Heffner 1999, s. 54-58; Płatkowska-Prokopczyk 2012, s. 195-206]. Mogą one dywersyfikować stopniowo strukturę ekonomiczną wsi przez tworzenie nowych miejsc pracy w sektorach „zielonej gospodarki” [Rosner, Stanny 2007; Baum 2008, s. 5-15] powstających na obszarach wiejskich, a nie w oddalonych dużych ośrodkach miejskich. Pewną perspektywą są również modernizacyjne przekształcenia rynku pracy w rolnictwie i jego otoczeniu [Perez-Mesa *et al.* 2011, s. 54-78].

5. Kontynuacja procesu suburbanizacji i *urban sprawl*

Zmiany w zagospodarowaniu obszarów wiejskich idą – ogólnie biorąc – w dwóch kierunkach. Z jednej strony coraz szerszy jest zasięg „kolonizacji” miejskiej, która polega na inwazji zarówno jedno- jak i wielorodzinnej zabudowy mieszkaniowej za-

równy w otoczenie tradycyjnych wsi, jak i na obszary użytkowane dotąd rolniczo (również na tereny leśne). Powiązania mieszkańców są zewnętrzne i niezintegrowane lokalnie [Heffner 2010, s. 17-34]. W strukturach osadniczych powstają funkcjonalne układy równoległe, wsie nie przekształcają się w układy wielofunkcyjne, często ze względu na zanikający popyt na lokalne usługi i towary zamierają funkcje usługowe, co w wielu przypadkach prowadzi nawet do wyludnienia się tego typu jednostek. Podobne procesy zachodzą często we wsiach małych i peryferyjnie położonych.

Z drugiej strony w wielu polskich regionach proces odchodzenia od rolnictwa prawie się zakończył (m.in. lubuskie, opolskie, śląskie, małopolskie, podkarpackie) i tylko w nielicznych gospodarstwach domowych na wsi głównym źródłem utrzymania jest działalność rolnicza. W warunkach transformacji gospodarczej w Polsce, zmiany funkcjonalne, a więc powiązania przez pracę, edukację, handel i usługi, uczestnictwo w kulturze i inne – w tradycyjnych strukturach osiedli wiejskich zachodzą ewolucyjnie. Liczne wsie żywiłowo urbanizują się w sensie społecznym i przestrzennym, a część z nich nabiera wielofunkcyjnego charakteru, stając się zarówno miejscem zamieszkania, jak i pracy oraz wypoczynku (m.in. rozszerzające się zjawisko *drugich domów*), o rosnącym stopniu integracji społecznej i poprawiającej się jakości życia [por. więcej na ten temat: Heffner 2011, s. 175-194, Heffner, Czarnecki 2011, s. 131-162].

Wiele wskazuje na to, że w relatywnie nieodległej perspektywie 2020 r., procesy osłabiające powiązania funkcjonalne na linii centra metropolitalne – regionalne zaplecza, a wzmacniające związki z innymi metropoliami – będą ciągle w fazie początkowej.

Niestety, żywiłowe procesy intensyfikujące bezpośrednie oddziaływania większych miast (nie tylko metropolii) na tereny przyległe, przeważnie wiejskie, w strefach tzw. miejskich obszarów funkcjonalnych – utrzymywać się będzie co najmniej po lata 30. Zasięg obszarów ściśle powiązanych funkcjonalnie z większymi miastami rośnie, przyjmując i kontynuując trend rozlewania się miasta (*urban sprawl*). Chodzi zarówno o formy zabudowy, jak i miejski styl życia, a także rosnący wymiar dojazdów do pracy w centrach miast. W praktyce oznacza to, że w dokumentach strategicznych uznaje się, że proces odchodzenia od tradycyjnego podziału struktur osadniczych na miasto i wieś, ze względu na postępującą urbanizację relatywnie szerokich stref wiejskich, zwłaszcza w sąsiedztwie dużych miast – ma charakter modelowy, a rosnące różnicowanie funkcjonalne wsi ogranicza znaczenie funkcji rolniczej.

6. Koncepcje zmian i kierunki przekształceń przestrzeni wiejskiej w Polsce

W Polsce ludność wsi stanowi ok. 38% całej populacji, ale obszary wiejskie zajmują ponad 90% powierzchni kraju. Zestawienie tych dwóch wielkości wskazuje,

że zagęszczenie mieszkańców wsi jest w warunkach polskich relatywnie niewielkie, a rozproszenie osadnictwa wiejskiego znaczne. Warto też zauważyć, że jakkolwiek od pewnego czasu liczba ludzi mieszkających na wsi nie maleje, to zmiany na obszarach wiejskich mają dwukierunkowy charakter – w szerokim otoczeniu aglomeracji miejskich liczba mieszkańców rośnie (często znacznie), natomiast w wielu strefach peryferyjnych, gorzej skomunikowanych, mniej atrakcyjnych (np. krajobrazowo, ekologicznie) populacja wiejska zmniejsza się. Jeden i drugi proces ma charakter przeważająco żywiolowy, a ich głębokie konsekwencje w zagospodarowaniu przestrzeni wiejskiej, najczęściej są niestety negatywne.

Najnowsze trendy rozwojowe na obszarach wiejskich sytuują strefy zapóźnienia i niskiej dynamiki wzrostu w rejonach położonych peryferyjnie w stosunku do sieci głównych miast, a także częściej w Polsce Wschodniej niż Zachodniej. W okresie transformacji, spośród obu czynników, określających przestrzenne zróżnicowanie obszarów wiejskich, większą rolę odgrywają kwestie położenia w kategoriach opisu centrum-peryferie niż zaszłości historyczne (rozbiorowe i związane z przesunięciem granic po II wojnie światowej) [Rosner, Stanny 2007, s. 327-338].

Jeśli syntetycznie ująć cechy struktur przestrzennych wsi i charakterystyki obszarów wiejskich, które sprzyjają wielokierunkowemu rozwojowi społeczno-gospodarczemu, to można je zebrać w następujące stwierdzenia:

- Tylko część miejscowości na obszarach wiejskich jest podatna na rozwój społeczno-gospodarczy, dotyczy to szczególnie osiedli o charakterze skupionym i zwartym; większość wsi wymaga działań inicjujących aktywizację.
- Przez programy i inicjatywy odnawiające lub aktywizujące wieś można procesy rozwoju w istotny sposób przyspieszyć i przyciągnąć. Niektóre z nich mają pierwszorzędne znaczenie, inne są nieco mniej istotne.
- Korzystną charakterystyką jest duża dostępność komunikacyjna wsi oraz możliwość penetracji struktur morfologicznych tworzących wiejską jednostkę osadniczą przez czytelny i utwardzony system dróg i ulic.
- Większa liczba mieszkańców, wyznaczająca potencjał demograficzny wsi (co najmniej 300 osób, tj. ok. 100 gospodarstw domowych lub budynków mieszkalnych), która uzasadnia ekonomicznie podtrzymywanie podstawowego sektora usług i tworzenie przestrzeni publicznych o charakterze centrum.
- Brak negatywnych tendencji w rozwoju demograficznym (zawsze prowadzą one do degradacji układów przestrzennych wsi i niekorzystnych konsekwencji gospodarczych).
- Zróżnicowana struktura funkcjonalna układu wiejskiego (wielofunkcyjność), najkorzystniej bez dominacji funkcji rolniczej i w mniejszym stopniu mieszkaniowej.
- Brak rozproszenia zabudowy wsi jest czynnikiem ułatwiającym integrację infrastrukturalną oraz społeczną, warunkuje dostępność układu wsi – zwłaszcza z zewnątrz.

- Złożoność morfologiczna wsi, możliwa wyłącznie w układach z udziałem zabudowy skupionej lub zwartej, z konsekwencjami analogicznymi do braku rozproszenia, ale zwiększająca dostępność wewnętrzną (wyjazdy, kontakty, korzystanie z pojawiających się możliwości).
- Występowanie elementów układu centrum wsi o charakterze węzłowym, które zwykle wiąże się z bardziej złożonymi genetycznie strukturami morfologicznymi (wsie ulicowe, owalnice, wielodrożnice, wsie placowe, osady targowe, osady przemysłowe lub zdegradowane miasta).
- Liczne nowe obiekty, w tym o funkcji niemieszaniowej i nierolniczej oraz występowanie zabudowy usługowej, przemysłowej i wielorodzinnej.

Koncepcje rozwoju przestrzennego, związanego z regulacją procesów suburbanizacji w strefach oddziaływania dużych aglomeracji miejskich w krajach Europy Zachodniej opierają się na restrykcyjnie przestrzeganych zasadach zachowania ładu przestrzennego, podtrzymywania ciągłości kulturowej, równoważenia rozwoju (*sustainability*) oraz podnoszenia integralności osiedli wiejskich [Antrop 2000, s. 257-270]. Podejmowane działania i przedsięwzięcia rozwojowe ogólnie nie naruszają tożsamości wsi, podtrzymują natomiast więzi społeczne i aktywizują lokalne społeczności wiejskie (inicjatywy rewaloryzacyjne w zabudowie historycznej, przeciwdziałanie niekontrolowanemu rozproszeniu zabudowy, tworzenie systemu przestrzeni publicznych itp.) [Williams, Shaw 2009, s. 326-335; Czernik *Wieś w procesie...*; Gonda-Soroczyńska 2009, s. 149-165].

Jeszcze w latach 60. obszary wiejskie w Polsce miały przeważająco charakter monofunkcyjny, rolniczy i były obsługiwane przez liczne, zazwyczaj niewielkie lokalne centra (najczęściej małe miasta, byłe miasta lub większe wsie gminne). Później struktura funkcjonalna wsi stopniowo komplikowała się, a w otoczeniu szybko rosnących ośrodków miejskich rosła zarówno liczba mieszkańców, jak i zmieniał się układ społeczny i ekonomiczny wsi (m.in. odchodzenie od rolnictwa, nowe zakłady przemysłowe, usługowe, ludność dwuzawodowa, praca w mieście, „drugie domy”). Zjawiska te przybrały niekontrolowany charakter i coraz szerzej zaczęto opisywać liczne, negatywne skutki żywiolowej urbanizacji (określa się ją często terminem *urban sprawl*) na obszarach wiejskich:

- nieproporcjonalny wzrost powierzchni użytków nierolniczych i leśnych i niewspółmierny rozwój zabudowy;
- „konsumpcja ziemi rośnie szybciej niż gęstość zaludnienia, marnotrawne zapotrzebowanie na nowe tereny, niewspółmierne do wielkości koniecznych dla prowadzonych aktywności;
- rozpowszechnienie wzorców planistycznych propagujących niskie gęstości użytkowania (mieszkania, biura, usługi, przemysł, turystyka); w warunkach rynkowych skutkuje ekspansją terenów zagospodarowanych na zewnętrzne, wiejskie obszary otwarte o dobrej dostępności (rolnicze, leśne, użytki ekologiczne);

- utrudnienia i zagrożenie dla polityki zrównoważonego rozwoju [por. np. *Kształtowanie przestrzeni...*].

W sensie przestrzennym żywiołowe procesy urbanizacyjne na obszarach wiejskich skutkują niską gęstością zabudowy, brakiem ciągłości i nierównomiernym użytkowaniem ziemi, nadmierną lokalną koncentracją i jednostronnym wykorzystaniem ziemi, niską centralnością organizacji przestrzennej oraz dużą odległością między różnymi formami użytków wiejskich (kwestia obniżonej lokalnie dostępności, brak centrum, ryc. 1b Bierdzany, Chróścina, Dębska Kuźnia, Zawada) [m. in. Lisowski 2005, s. 91-100].

Do najważniejszych czynników wywołujących ten proces zalicza się politykę władz lokalnych, strategie deweloperów i preferencje mieszkaniowe względnie wąskiej grupy tworzącej klasę średnią. Proces ekspansji zabudowy miejskiej przyczynia się do nawarstwiania się wielu „nowych” problemów – niszczenia obszarów zalesionych, wzrostu zanieczyszczenia środowiska przyrodniczego, obudowy dróg i szlaków komunikacyjnych, zaniku historycznych układów morfologicznych wsi, osłabienia więzów sąsiedzkich, łączących tradycyjnie mieszkańców małych miasteczek i wsi oraz wzrostu kosztów komunalnych. Coraz większe obszary w wiejskim otoczeniu dużych miast są zajmowane przez inspirowane aktywnością miejską nowe osiedla mieszkaniowe, powiązane bezpośrednio z nimi rozległe centra handlowe, supermarkety, kompleksy biur (*business parks, special economic zones*), hurtownie i centra logistyczne, zakłady przemysłowe, drogi i węzły komunikacyjne, parkingi, tereny sportowe i rekreacyjne oraz inne rodzaje nierolniczego użytkowania ziemi. Sąsiedztwo dużego ośrodka miejskiego również jest niezwykle istotnym czynnikiem sprzyjającym powstawaniu *drugich domów*, a w wiejskich strefach oddalonych od większych miast, zwykle z postępującą depopulacją, *drugie domy* stają się często urbanizującą składową sukcesji po funkcji rolniczej [Heffner, Czarnecki 2011]. Liczne nowe formy zagospodarowania funkcjonują prawie wyłącznie w powiązaniu z miastami, a na obszarach wiejskich wokół miast zmniejsza się wyraźnie powierzchnia gruntów użytkowanych rolniczo [por. Bański 2008, s. 29-43].

Procesy rozwoju i zagospodarowania przestrzennego na obszarach wiejskich w szerokim otoczeniu aglomeracji miejskich, a nawet poza nimi, przyjmują formę żywiołowego narastania rozproszonej zabudowy, mimo wielu formalnych regulacji, często również wkraczają na tereny otwarte, ekologicznie i krajobrazowo cenne [Černe 2004, s. 83-95; Wesołowska 2005; Kistowski 2009, s. 6-17; Niedźwiecka-Filipiak, Borcz 2010, s. 85-97]. Dążenie do przyciągnięcia inwestycji zewnętrznych za wszelką cenę ma społeczną akceptację i jest charakterystyczne dla lokalnych struktur, prowadzi do powielania inicjatyw otwierających tereny pod nowe przedsięwzięcia, co skutkuje rozgęszczaniem układów przestrzennych wsi, pogarszaniem ich zwartości i pogłębianiem trudności z zapewnieniem dostępu do infrastruktury i komunikacji. Pośrednią konsekwencją tych zjawisk jest także masowe odchodzenie od transportu publicznego na rzecz indywidualnego oraz prawie zupełny zanik trans-

portu kolejowego przejmowanego przez ruch drogowy w obsłudze wsi. Przesunięcia te, wpływają negatywnie na środowisko naturalne i formy zagospodarowania obszarów wiejskich, zwiększają koszty funkcjonowania ludności wiejskiej i wywołują negatywne skutki społeczne oraz są źródłem poważnych problemów gospodarczych zarówno w obszarach zurbanizowanych na wsi, przejściowych, jak i w strefach peryferyjnych, gdzie skutkują odpływem ludności, depopulacją i częstą degradacją zabudowy całych osiedli wiejskich.

Literatura

- Antrop M., 2000, *Changing Patterns in the Urbanized Countryside of Western Europe*. Landscape Ecology, nr 15, s. 257-270.
- Bański J., 2006, *Wizja polskiej wsi i scenariusze rozwoju*, [w:] *Perspektywy rozwoju obszarów wiejskich*, J. Bański (red.). Studia Obszarów Wiejskich, t. 6, Warszawa, s.125-129.
- Bański J., 2008, *Strefa podmiejska – już nie miasto, jeszcze nie wieś*, [w:] *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski (red.). Wyd. Naukowe UMK, Toruń, s. 29-43.
- Baum R., 2008, *Sustainable Development of Agriculture and Its Assessment Criteria*. Journal of Agribusiness and Rural Development, z. 1(7), s. 5-15.
- Budżich-Szukała U., 2005, *Czy wieś uratuje cywilizację? – wizja polskiej wsi w perspektywie 25-lecia*, [w:] *Polska wieś 2025. Wizja rozwoju*. J. Wilkin (red.). IRWiR PAN, Warszawa.
- Černe A., 2004, *Dispersed and Decentralized Settlement System*. Dela, t. 21, Ljubljana, s. 83-95.
- Czernik L., *Wieś w procesie suburbanizacji na przykładzie wybranych wsi Południowej Anglii*. Politechnika Szczecińska, współpraca w zakresie projektu badawczego *Kształtowanie przestrzeni wsi podmiejskiej na przykładzie oddziaływania funkcjonalnego miasta Szczecina*, http://www.led.ps.pl/publikacje/LC_PF_0407_S.pdf (dostęp 10.02.2011).
- Developing Europe's Rural Regions in the Era of Globalization*, Summary Report from the DERREG Project, October 2011, <http://www.derreg.eu/system/files/DERREG%20Summary%20Report.pdf>.
- Dropek W., Heffner K., 1992, *Propozycja wykorzystania koncepcji wsi kluczowych do przekształceń wiejskiej sieci osadniczej na Opolszczyźnie*. Warszawa [Materiały na seminarium: *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa województwa opolskiego. Wybrane problemy regionalne rozwoju i sposoby ich rozwiązywania w okresie przechodzenia do gospodarki rynkowej*. Opole 9-10 grudnia 1992 r.].
- Dropek W., Heffner K., 1994, *Koncepcja wsi kluczowych a procesy osadnicze na obszarach wiejskich*. Przegląd Geograficzny, t. 66, z. 12, Warszawa, s. 19-31.
- Eberhardt P., 1989, *Regiony wyludniające się w Polsce*. Prace Geograficzne, nr 148, IGiPZ PAN, Warszawa.

- EDORA, *European Development Opportunities for Rural Areas*, Applied Research 2013/1/2 Final Report, Annex 1 (Part C: Scientific Working Papers), ESPON & UHI Millennium Institute 2011, Version 2, August, 2011.
- EU-LUPA, *European Land Use Pattern*, Applied Research 2013/1/8, Draft Final Report (Part B) | Version 06/June/2012, ESPON.
- Findlay A., Stockdale A., Findlay A., Short D., 2001, *Mobility as a Driver of Change in Rural Britain: An Analysis of the Links between Migration*. Commuting and Travel to Shop Patterns, *International Journal of Population Geography*, t. 7, s. 1-15.
- Frys W., Nienaber B., 2011, *Die Situation der Wohnmigranten im ländlichen Saarland*, [w:] *Schneller, öfter, weiter? Perspektiven der Raumentwicklung in der Mobilitätsgesellschaft*, H.-P. Hege, Y. Knapstein, R. Meng, K. Ruppenthal, A. Schmitz-Veltin, Ph. Zakrzewski (red.). 13. Junges Forum der ARL. 13. bis 15. Oktober, 2010 in Mannheim, *Arbeitsberichte der ARL 1*, Hannover, s. 94-104.
- Gonda-Soroczyńska E., 2009, *Przemiany strefy podmiejskiej Wrocławia w ostatnim dziesięcioleciu. Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich*, nr 4, PAN, Oddz. w Krakowie, Komisja Technicznej Infrastruktury Wsi, Kraków, s. 149-165.
- Halfacree K., 2008, *To Revitalise Counterurbanisation Research? Recognising an International and Fuller Picture*. *Population, Space and Place*, t. 14, s. 479-495.
- Hałasiewicz A., 2011, *Rozwoju obszarów wiejskich w kontekście różnicowań przestrzennych w Polsce i budowania spójności terytorialnej Kraju*. MRR, Warszawa, https://www.mrr.gov.pl/rozwoj_regionalny/Ewaluacja_i_analizy/Raporty_o_rozwoju/Raporty_krajowe/Documents/Ekspertyza_Rozwoj_%20obszarow_wiejskich_09082011.pdf.
- Heffner K., 1999, *Problem tworzenia miejsc pracy na terenach wiejskich. Czynniki przestrzeni*. Instytut na rzecz Ekorozwoju, Biuletyn nr 9, "Zielone" miejsca pracy na wsi, Warszawa, s. 54-58.
- Heffner K., 2010, *Semiurbanizacja a suburbanizacja. Ewolucja procesów w aglomeracji opolskiej* [w:] *Procesy suburbanizacji w wybranych miastach Polski*, J. Słodczyk (red.). Wyd. Uniwersytetu Opolskiego, Opole.
- Heffner K., 2011, *Problemy zagospodarowania przestrzeni wiejskiej*, [w:] *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*, I. Nurzyńska i M. Drygas (red.). IRWiR PAN, Warszawa, s. 175-194.
- Heffner K., Czarnecki A., 2011, *Wpływ zjawiska drugich domów na rozwój obszarów wiejskich* [w:] *Drugie domy w rozwoju obszarów wiejskich*, K. Heffner, A. Czarnecki (red.). IRWiR PAN, Warszawa, s. 131-162.
- Heřman S., Eberhardt P., 1973, *Prognozy przemian osadnictwa miejskiego Polski*. Biuletyn KPZK PAN, z. 78, Warszawa.
- Jansson K. M., Terluin I. J., 2009, *Alternative Futures of Rural Areas in the EU*. Den Haag, LEI Wageningen UR, (LEI Rapport/Werkveld International Policy 2009-057).
- Kajdanek K., 2012, *Suburbanizacja po polsku*. Nomos, Kraków.
- Kistowski M., 2009, *Problemy zrównoważonego rozwoju terenów wiejskich – między rozwinięciem, peryferyzacją a degradacją*, [w:] *Jak zapewnić rozwój zrównoważony terenów otwartych?* Instytut na rzecz Ekorozwoju, Warszawa, s. 6-17.
- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju do roku 2030*, MRR, Warszawa, 2011.
- Krajowa strategia rozwoju regionalnego 2010-2020. Regiony, miasta, obszary wiejskie*, MRR, Warszawa, 2010.

- Kształtowanie przestrzeni wsi podmiejskiej – na przykładzie obszaru oddziaływania funkcjonalnego miasta Szczecina*, <http://www.led.ps.pl/BADANIA/podsumowanie.htm> (dostęp 19.09.2010).
- Lisowski A., 2005, *Janusowe oblicze suburbanizacji*, [w:] *Współczesne procesy urbanizacji i ich skutki*, I. Jażdżewska (red.). Konwersatorium Wiedzy o Mieście XVIII, Katedra Geografii Miast i Turystyki, UŁ, Łódź, s. 91-100.
- Mai R., Schlomer C., 2007, *Erneute Landflucht?: Wanderungen aus dem ländlichen Raum in die Agglomerationen*. Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft: Demographie, Jg. 32z. 3/4, s. 713-742.
- Malisz B., 1971, *Prognoza zmiany sieci osadniczej w Polsce*, [w:] *Polska 2000. Prognozy rozwoju sieci osadniczej*. Ossolineum, Wrocław–Warszawa.
- Malisz B., 1984, *Trzy wizje polskiej przestrzeni*, [w:] *Gospodarka przestrzenna Polski. Diagnoza – rekonstrukcja – prognoza*, A. Kukliński (red.). Biuletyn KPZK PAN, z. 125, Warszawa, s. 6-45.
- Narodowe Strategiczne Ramy Odniesienia 2007- 2013*, MRR, Warszawa, 2005.
- Niedźwiecka-Filipiak I., Borcz Z., 2010, *Zmiany krajobrazu wiejskiego zagrożeniem dla zachowania tożsamości miejsca*. Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum, t. 9(4), s. 85-97.
- Perez-Mesa J. C., Galdeano-Gomez E., Aznar-Sanchez J. A., 2011, *The Complexity of Theories on Rural Development in Europe: An Analysis of the Paradigmatic Case of Almeria (South-east Spain)*. Sociologia Ruralis, t. 51, nr 1, s. 54-78.
- Płatkowska-Prokopczyk L. 2012, *„Zielone miejsca pracy” jako element wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich – próba rozpoznania zjawiska*. Journal of Agribusiness and Rural Development, www.jard.edu.pl 3(25), s. 195-206.
- Prognozy rozwoju sieci osadniczej. Polska 2000*, Komitet Badań i Prognoz „Polska 2000” PAN, Ossolineum, Warszawa, 1971.
- Rosner A., Stanny M., 2007, *Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce a dynamika przemian*, [w:] *Programowanie rozwoju regionu. Ład ekonomiczny i środowiskowo-przestrzenny*, K. Heffner (red.). Wyd. Zarządzania i Inżynierii Produkcji Politechniki Opolskiej, Samorząd Województwa Opolskiego, Komitet Nauk Demograficznych PAN, KPZK PAN, Opole. s. 327-338.
- Słodowa-Hełpa M., 2009, *Zrównoważony rozwój terenów otwartych – punkt widzenia ekonomisty*, [w:] *Jak zapewnić rozwój zrównoważony terenów otwartych?* Instytut na rzecz Ekorozwoju, Warszawa. s. 22-28.
- Spójna polityka strukturalna rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa*, dokument przyjęty przez Radę Ministrów 13 lipca 1999 r., Ministerstwo Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa.
- Stasiak A., 1992, *Przewidywane zmiany w stanie i rozmieszczeniu ludności wiejskiej w Polsce do roku 2010*, [w:] *Wybrane zagadnienia obszarów wiejskich*. Biuletyn KPZK PAN, z.158, s. 7-22, Warszawa.
- Strategia Rozwoju Kraju 2007-2015*, MRR, Warszawa, 2006.
- Strzelecki Z., 2011, *Ludność Polski w 2050 roku*, [w:] *Wizja przyszłości Polski. Studia i analizy*, T. I, *Społeczeństwo i państwo*, J. Kleer, A. P. Wierzbicki, Z. Strzelecki, L. Kuźnicki (red.). Komitet Prognoz – „Polska 2000 Plus PAN, Warszawa, s. 45-56.
- Sytuacja demograficzna Polski*, Rządowa Rada Ludnościowa, Raport 2010-2011, Warszawa 2011.

- Szachowicz U., 2011, *Wpływ nowych funkcji na przemiany funkcjonalno-przestrzenne wsi w strefie podmiejskiej Opola*. Praca doktorska, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, Wydz. Inżynierii Kształtowania Środowiska i Geodezji, Instytut Kształtowania Krajobrazu, Wrocław.
- Taylor J. E., 2001, *Migration: New Dimensions and Characteristics, Causes, Consequences and Implications for Rural Poverty. Food, Agriculture and Rural Development*. K. G. Stamoulis. Food and Agricultural Organisation. Rome.
- Weiß W., 2002, *Der Ländlichste Raum – regional-demografische Perspektiven. Probleme von Abwanderungs-gebieten mit geringer Bevölkerungsdichte*. Der Landkreis, 72, Jg., Heft 1, s. 15-19.
- Wesołowska M., 2005, *Rozwój budownictwa mieszkaniowego a przemiany przestrzenne wsi województwa lubelskiego*. Studia Obszarów Wiejskich, t. 10, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Wilkin J., 2005, *O potrzebie i zasadach tworzenia wizji rozwoju polskiej wsi*, [w:] *Polska wieś 2025 Wizja rozwoju*, J. Wilkin (red.). Fundusz Współpracy, Warszawa, s. 9-14.
- Wilkin, J. (red.), 2005, *Polska wieś 2025, Wizja rozwoju*. Fundusz Współpracy, Warszawa.
- Williams A. M., Shaw G. 2009, *Future Play: Tourism, Recreation and Land Use*. Land Use Policy, t. 26, s. 326-335.